

3-MAVZU. ZARDUSHTIYLIK DINI

Reja

1. Zardushtiylik (Zoroastrizm)ning kelib chiqishi.
2. Zardushtiylik shakllangan tarixiy sharoit.
3. Zardushtiylik ta'limoti.
4. Zardushtiylikning axloqiy-falsafiy asoslari.

Tayanch so'z va atamalar

1. Axuramazda	7. Fravashi
2. Axriman	8. Yasna
3. Zardusht	9. Yasht
4. Avesto	10. Videvdat
5. Arta	11. Visperad
6. Dayva	

Mavzu o'quv maqsadi: Zardushtiylik dinining kelib chiqishi, asoschisi, muqaddas manbalari, ularning paydo bo'lishidagi tarixiy jarayonlar haqida talabalarda keng tasavvur hosil qilish.

Zardushtiylik (Zoroastrizm)ning kelib chiqishi

Zardushtiylik miloddan avvalgi VII-VI asrlarda Markaziy Osiyoda yuzaga kelgan din hisoblanadi. Bu dinning nomi Zardusht ismli shaxsga nisbat beriladi. Bu dinning nomi uning muqaddas kitobi hisoblanmish "Avesto"da "Mazdayasna" ("Mazdaga sig'inish") deb atalgan. "Mazda" so'zi "donish, donishmand, oqil" kabi ma'nolarda talqin etiladi.

Mazkur din tarqalgan xalqlar orasida zardushtiylik "behdin", ya'ni "eng yaxshi din" deb ulug'langan. Unga ko'ra, barcha ezgu borliq Mazdaning irodasi bilan yaratilgan deb e'tiqod qilingan. Mazda so'zi oldiga ulug'lash so'zi "Axura" qo'shilib, zardushtiylikning ilohi – "Axura Mazda" (Axuramazda) nomi paydo bo'lgan. Bu qo'shimcha so'z "Janob Mazda" yoki "Xudo Mazda" demakdir.

Zardusht nomi manbalarda Zaratushtra, Zardust, Zoroastr ko'rinishlarida ham ishlatiladi. Tadqiqotchilar o'rtasida Zardushtning tarixda bo'lgan yoki bo'lmaganligi borasida turli fikrlar mavjud.

Ba'zilar uni tarixiy shaxs deb bilsalar, boshqalar afsonaviy shaxs deb hisoblaydilar. Manbalarning xabar berishicha, u miloddan avvalgi, taxminan 570 yillarda tug'ilgan ilohiyotchi, faylasuf, shoir bo'lgan. Zardusht Markaziy Osiyo hududida mavjud bo'lgan ko'pxudolikka asoslangan qadimiy diniy tasavvur va e'tiqodlarni isloh qilib, yangi dinga asos soldi.

Zardushtning tug'ilgan va ilk diniy faoliyatini boshlagan joyi to'g'risida ikki fikr mavjud.

Birinchisi, "G'arb nazariyasi" bo'lib, unga ko'ra Midiya (hozirgi Eron hududida) Zardushtning vatani va zardushtiylikning ilk tarqalgan joyi hisoblanadi. Bu fikr tarafdorlarining dalili – birinchidan zardushtiylikning qadimiy Eron hududlarida keng tarqalganligi bo'lsa, ikkinchidan, zardushtiylikning muqaddas kitobi sanalmish "Avesto"ga yozilgan sharhlarning qadimiy eron-pahlaviy tilida bo'lganligidir.

Ikkinchisi, "Sharq nazariyasi" bo'lib, unga ko'ra Zardusht vatani va zardushtiylikning ilk tarqalgan joyi Xorazm hisoblanadi. Ko'pchilik manbashunoslar ikkinchi nazariya tarafdoridirlar. Xorazm birinchi bo'lib zardushtiylikning muqaddas olovi Ozarxurra yoqilgan va shu dinda eng buyuk xudo hisoblangan Axuramazdaning Zardusht bilan bog'langan joyi hisoblanadi. Zardushtiylikning asosiy manbasi Avestoda: "Birinchi bor muqaddas olov "Ozarxurra" "Eran-vej" (ba'zi manbalarda "Ayrian vedja")da yoqildi", – deyiladi.

"Eran-vej"ning geografik va iqlimiy tavsifi Xorazmnikiga to'g'ri keladi. "Avesto"da Axuramazda tomonidan yaratilgan "Barakot va najot" sohibi bo'lgan bir qator mamlakatlar zikr etiladi va ularning eng birinchisi, "dunyoda hech narsa chiroyiga teng kela olmas Eran-vej", keyin esa "odamlar va chorva podalariga mo'l" Sogd (Sug'd), "qudratli va muqaddas" Mouru (Marv), "Baland ko'tarilgan bayroqlar mamlakati" Baxdi (Baktriya) zikr etiladi.

"Avesto"da, shuningdek, Zardusht tug'ilgan va o'z faoliyatini boshlagan yurt haqida ham ma'lumot beriladi. Aytilishicha, "Bu mamlakatning ko'p sonli lashkarlarini botir sarkardalar boshqaradilar, baland tog'lari bor, yaylov va suvlari bilan go'zal, chorvachilik uchun barcha narsa muhayyo, suvga mo'l, chuqur ko'llari, keng qirg'oqli va kema yurar daryolari o'z to'lqilarini Iskata (Skifiya), Pauruta, Mouru (Marv), Xarayva (Areya), Gava (sug'dlar yashaydigan yurt), Xvarizm (Xorazm) mamlakatlari tomon eltuvchi daryolari bor".

Shubhasiz, “Keng qirg’oqli, kema yurar daryolar” bu Amudaryo va Sirdaryo bo’lib, “Avesto”da tasvirlangan mazkur shaharlar Markaziy Osiyo shaharlarining ikki daryo qirg’oqlarida joylashganidir.

Shunga asoslanib, biz Zardushtning vatani, zardushtiylikning ilk makoni va “Avesto”ning kelib chiqish joyi deb Xorazm, tarqalish yo’nalishi Xorazm–Marg’iyona–Baqtriya deb aytish mumkin.

Zardushtiylik an’analari Zardushtni Xorazmdan chiqqaniga dalolat qiladi. Zardusht tarixiy shaxs. Uning biografiyasi ancha oddiy. U Spitama urug’ining boy bo’lmagan vakili Purushaspaning o’g’li bo’lgan. Spitama a’zolari boshqa xudolar qatorida Axura Mazdani ham tan olishgan. Biroq Zardusht yoshligidan faqat Axura Mazdaga e’tiqod qilgan. Keyinchalik u o’zini uning payg’ambari deb e’lon qildi. Zardusht ham otasi kabi boy bo’lmagan. Boshida o’z e’tiqodini targ’ib etishda muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Xususan, o’n yil ichida u atigi bir necha ergashuvchilarga ega bo’ldi. Gap shundaki, zamondoshlarining sodda ongi Axura Mazda xudosining mavhum obrazini qiyinchilik bilan qabul etardi. Uch ming yil ilgarigi odamlar uchun tosh yoki boshqa real materiallarda aks ettirilgan xudolar tushunarli va ishonchli edi. Zardushtni o’z jamiyati asta-sekin siqib chiqardi. Dinning yangi g’oyalarini targ’ib etishning noqulay sharoiti tufayli Zardusht Aryanam Vaedjdan ketishga majbur bo’ladi. U So’g’d, Margianani kesib o’tib, Baqtriya poytaxti Baxdiga etib keladi.

“Avesto”ning “Yasna” kitobida bayon etilishicha, Zardushtning vatandoshlari unga ishonmay, uning ta’limotini qabul qilmaganlar. Zardusht vatanni tark etib, ko’shni davlatga ketadi, u erning malikasi Xutoasa va shoh Kavi Vishtaspaning xayrixohligiga erishadi, ular Zardusht ta’limotini qabul qiladilar. Natijada qo’shni davlat bilan urush boshlanib, Vishtaspa g’alaba qozonadi. Shundan so’ng, bu ta’limot xalqlar o’rtasida keng tarqala boshlagan. Shoh Kavi Vishtaspa farmoniga binoan “Avesto” kitobi o’n ikki ming mol terisiga yozib olinib, otashkadaga topshirilgan.

Zardushtiylik ta’limoti Markaziy Osiyoda ibtidoiy davrda mavjud tabiat kuchlarini ilohiylashtiruvchi e’tiqodlarga nisbatan progressiv, monoteistik ta’limotdir. U behuda qon to’kuvchi qurbonliklar, harbiy to’qnashuvlar, bosqinchilik urushlarini qoralab, o’troq, osoyishta hayot kechirishga, mehnatga, dehqonchilik, chorvachilik bilan shug’ullanishga da’vat etadi.

Moddiy hayotni yaxshilashga urinishni yovuzlikka qarshi kurash deb hisoblaydi. Zardushtiylik dinida qo'riq er ochib, uni bog'u rog'ga aylantirgan odam ilohiyot rahmatiga uchraydi, aksincha, bog'lar, ekinzorlarni, sug'orish inshootlarini buzganlar katta gunohga qoladi. Zardusht o'z ta'limoti bilan insonlarga tinch-totuv yashashni, halol mehnat qilishni o'rgatmoqchi bo'ladi. Bu din ta'limotiga ko'ra, insonlarning bu dunyodagi hayotiga yarasha narigi dunyodagi taqdiri belgilanadi, har bir inson o'lgandan so'ng o'zining bu dunyodagi qilmishiga yarasha yoki abadiy rohat – jannatga yoki yomon ishlari ko'p bo'lsa na xursandlik va na xafalik ko'rmaydigan arosat joy – misvongatuga tushadi.

Zardushtiylik ta'limotining asosi – dualizm (ikkilik) bo'lib, unga ko'ra olam qarama-qarshiliklar kurashi asosiga qurilgan. Yaxshilik va yomonlik, yorug'lik va qorong'ulik, hayot va o'lim o'rtasida abadiy kurash davom etadi. Barcha yaxshiliklarni Axuramazda va barcha yomonliklarni Axriman ifodalaydi.

Axuramazda insonlarga ezgu ishlarni bayon etib, ularga amal qilishni buyuradi, yomon ishlarni bayon etib ulardan saqlanishga chaqiradi.

Zardushtiylikda imon uchta narsaga asoslanadi: fikrlar sofliqi, so'zning sobitligi, amallarning insoniyligi. Har bir zardushtiy kuniga besh marta yuvinib, poklanib, quyoshga qarab uni olqishlab sig'inishi shart hisoblanadi.

Zardushtiylik ibodatxonalarida doimiy ravishda olov yonib turadi. Ularda dunyodagi to'rt unsur – suv, olov, er va havo ulug'lanadi.

Zardushtiylik dafn marosimi o'ziga xos bo'lib, o'lganlar bir necha past, baland “sukut minoralari” – daxmalarga solinadi, u erda murdalarning go'shtlarini qushlar eb, suyaklarini tozalaydi. Go'shtdan tozalangan suyaklar maxsus sopol idishlar – “ossuariy”larga solinadi.

Zardushtiylik dini jahon miqyosida eng qadimgi dinlardan biri hisoblanib, miloddan avvalgi VII-VI asrlarda Markaziy Osiyo, Ozarbayjon, Eron va Kichik Osiyo xalqlari unga e'tiqod qilganlar. Eronda sosoniylar sulolasi hukmronligi davrida Zardushtiylik rasmiy davlat diniga aylangan. Bu davrda uning muqaddas kitobi Avesto ruhoniylar tomonidan qayta yig'ilib, kitob shakliga keltirilgan. Ayrim, ayniqsa, “Videvdot” qismiga o'zgartirishlar kiritilib, qayta ishlangan.

VII-VIII asrlarda Markaziy Osiyoga islom dini kelib, keng tarqalgunga qadar zardushtiylik mahalliy xalqlarning asosiy dini hisoblangan.

Hozirgi kunda dunyo miqyosida zardushtiylik e'tiqodi diniy jamoalari kamayib ketgan. Ular hindistonning Mumbai, Gujarat shtatlarida va Eronning ba'zi chekka viloyatlarida saqlanib qolganlar.

“Avesto”. “Avesto” zardushtiylikning asosiy manbasi va muqaddas kitobi hisoblanadi. U Apastak, Ovisto, Ovusto, Abisto, Avasto kabi shakllarda ham ishlatib kelingan. “Avesto” Markaziy Osiyo, Eron, Ozarbayjon xalqlarining islomgacha davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy hayoti, diniy qarashlari, olam to'g'risidagi tasavvurlari, urf-odatlarini, ma'naviy madaniyatini o'rganishda muhim va yagona manbadir. Uning tarkibidagi materiallar qariyb ikki ming yil davomida vujudga kelib, avloddan-avlodga og'zaki ravishda uzatilib kelingan.

Zardushtiylik dini rasmiy tus olguniga qadar “Avesto”ning bo'laklari Turon va Eron zamini xalqlari orasida tarqalgan. Ushbu Axuramazdaning Zardusht orqali yuborilgan ilohiy xabarlari deb hisoblangan bo'laklar turli diniy duolar, madhiyalar sifatida yig'ila boshlagan. Bular Zardushtning vafotidan keyin kitob holida jamlangan va “Avesto” – “O'rnatilgan, qat'iy qilib belgilangan qonun-qoidalar” deb nom olgan.

Mazkur qadimiy yozma manba bizgacha to'liq etib kelmagan. “Avesto” haqida buyuk olim Abu Rayhon Beruniy shunday yozadi: “Yilnoma kitoblarida bunday deyilgan: podshoh Doro ibn Doro xazinasida (Abistoning) o'n ikki ming qoramol terisiga tillo bilan bitilgan bir nusxasi bor edi. Iskandar otashxonlarni vayron qilib, ularda xizmat etuvchilarni o'ldirgan vaqtda uni kuydirib yubordi. Shuning uchun o'sha vaqtda Abistoning beshdan uchi yo'qolib ketdi”.

“Avesto”ning Aleksandr Makedonskiy tomonidan Grestiyaga olib ketilgani, zarur joylarini tarjima ettirib, qolganini kuydirtirib yuborgani, o'n ikki ming qoramol terisidagi tillo matn haqida keyingi davrlarda yaratilgan zardushtiylik adabiyotida (“Bundahishn”, “Shahrihoi Eron”, “Denkard” (IX a), “Arda Viraf-namak” (IXa) “Tansar xatlari” (VI) “Muruj az-zahab”, “Forsnoma” va boshqalarda) ma'lumotlar bor. Bu asarlarda yunonliklar otashxonalarini vayron qilganlari, ibodatxonalar boyliklarini talon-taroj etganlari, din arboblarni o'ldirib, asir olib ketganliklari haqida yoziladi. Hozir bizgacha etib kelgan “Avesto”,

Beruniyning yozishicha, aslining beshdan ikki qismi xolos. U “Avesto o’ttiz “nask” edi, majusiylar qo’lida o’n ikki nask chamasi qoldi” deb yozgan.

Yozma manbalarga ko’ra, haqiqatan ham Avesto *mo’badlar* (zardushtiy ruhoniylari) tomonidan avloddan-avlodga, og’izdan-og’izga o’tib, asrlar osha yashirin saqlangan. Dastavval (I yoki II asrlarda), Arshakiylar davrida “Avesto” qismlarini to’plash boshlangan. Keyinchalik Sosoniylar davrida, Ardasher Papakan (227-243) davrida, ayniqsa, Shopur (243-273) davrida astrologiya, tabobat, riyoziyot va falsafaga oid qismlari yozib olinib, hamma qismlari tartibga keltirilgan, so’ng bu asosiy matn to’ldirib borilgan. “Avesto”ning ana shu to’ldirilgan nusxasining ikki to’liq qo’lyozmasi hindistonda saqlanadi – biri Mumbayda, zardushtiylarning madaniy markazi bo’lmish Koma nomidagi institutda, ikkinchisi Kalkuttadagi davlat kutubxonasida.

“Avesto”ning saqlanib qolgan to’rtta kitobidan birinchisining nomi “*Videvdat*” (devlarga qarshi qonun) deb ataladi. Ushbu kitob “Avesto”ning saqlanib qolgan kitoblari orasida eng mukammali hisoblanadi. U yigirma ikki bob bo’lib, boblari “*Fragard*” deb nomlangan. Fragardalarning ma’nosi, vazifasi, uslubiy tuzilishi turlicha: birinchi fragard – odamlar yashaydigan barcha yurtlarni Axura Mazda qanday yaratgani to’g’risida bo’lib, ular orasida Xorazm, So’g’d, Marg’iyona, Baxdi (Balx) va boshqalar bor; ikkinchi fragardda Jamshid podsholigi – kasallik, o’lim, azob-uqubatlar bo’lmagan zamon haqida, ya’ni insoniyatning oltin asri haqida gap boradi; uchinchi fragard dehqonchilikning savobli sharofatlari haqida va h.k. Shuningdek, videvdatning boshqa fragardlaridan Zardusht bilan Axuramazdaning savol-javoblari va muloqotlari ham o’rin olgan.

Ikkinchi kitob “*Yasna*” deb atalib, Avestoning e’tiborli bo’limi sanaladi. Yasna – yaz o’zagidan bo’lib, “sajda, topinch, ibodat” ma’nolarini ifodalaydi. Yasna etmish ikki bobdan iborat bo’lgan. Boblari “ha”, “haitiy” deb atalgan. “Ha” bashorat demakdir. Har bir “ha” zarur o’rniga qarab marosimlarda, ibodatlarda kohinlar tomonidan o’qilgan, qavmlar unga ergashib ibodat qilganlar. Yasna kitobi tarkibiga Zardusht o’zi ijod qilgan targ’ibot she’rlari ham kirgan. Ular Yasnaning 17 ta “ha”sini tashkil qiladi. Zardusht she’rlari ilmiy adabiyotda “gat”lar deb atab kelinadi. Zardushtiylik urf-odatlar orasida

olovga e'tiqod qilish, dinning esa "otashparastlik" deb atalishi shunga bog'liq. Binobarin, olov Axuramazda nurining quyoshda namoyonligi va uning erdagi zarrasi deb hisoblangan. Oliy haqiqat Arta ham olovda o'z ifodasini topgan. Olov haqni nohaqdan, eng oliy gunoh hisoblanmish yolg'onni rostdan ajratib bergan. Yolg'on esa, chin e'tiqodga xiyonat deb qoralangan. Arta so'zi fonetik o'zgarib, dastlab Atar, hozir esa otash shaklida ishlatilib kelmoqda.

Uchinchi kitob "*Visparat*" deb nomlangan. U yigirma to'rt bobdan tashkil topgan va har bir bob alohida "karde" deb atalib, ma'budlar sha'niga o'qilgan duolar va ibodat ustida ularga murojaatlar hamda olamni bilishga doir pand-nasihatlardan iboratdir. Uni ibodat namozlari yig'indisi ham deyishadi. Ayni paytda u "Yasna"ga qo'shimcha hisoblanadi.

To'rtinchi kitob "*Yasht*" deb ataladi. U "Avesto"ning eng qadimiy qatlami bo'lib, yigirma ikki bobdan iborat. Har bir bob Axura Mazdadan boshlab, u yaratgan va uning ma'lum vazifalarini bajaruvchi ma'budlar sha'niga aytilgan madhiyalardan iborat.

"Avesto" haqida eng muhim manba IX asrga oid "Denkard" (din amallari) asaridir. Unda Avestoning yigirma bir kitobi to'la ta'riflab berilgan. Bu ta'riflar savobli ishlar yo'riqnomasi, diniy marosimlar va rasm-rusmlar qoidasi, zardushtiylik ta'limoti asoslari, dunyoning Axuramazda tomonidan yaratilishi, oxirat kuni va undagi hisob-kitob, falakiyot, ijtimoiy-huquqiy qonun-qoidalar, Zardushtning tug'ilishi va bolaligi, haq yo'lini tutish, jamiyat a'zolarining haq-huquqlari, devlar, jinlar kabi yovuz kuchlarga qarshi o'qiladigan duolar, amallar va boshqalardan iboratdir.

Zardushtiylik jamoa tuzumi

Zardushtiylik diniy tizim sifatida Markaziy Osiyoda bronza davrida ibtidoiy jamoa munosabatlari emirilayotgan, jamiyatda mulkiy va ijtimoiy tengsizlik paydo bo'layotgan sharoitda shakllangani qayd etiladi. Temir davri boshiga kelib u yanada mukammallashib, ichki tizimi tartibga keldi. Dinning og'zaki an'analari asta-sekin yozuvga aylandi, bu esa zardushtiylikning muqaddas diniy yozuvlar to'plami "Avesto"ning ilk bitiklarini keltirib chiqardi. Bu o'tish davri miloddan avvalgi I ming yillikning birinchi choragiga to'g'ri keladi.

Zardushtiylikning shakllanish va “Avesto”ning yozilish davriga kelib, Markaziy Osiyoda chuqur mulkiy va ijtimoiy tabaqalanish an’alariga ega bo’lgan o’troq zamindorlar va chorvadorlarning patriarxal jamoalari, harbiy aristokratlar va din arboblari paydo bo’lgan edi. “Avesto”da qayd etilgan jamoada ozod jamoadoshlar va tobe’ aholi, ya’ni “qullar” alohida o’rin egallagan. Biroq “Avesto” jamoasida qullar etakchi ishlab chiqaruvchi kuch emasdilar, qulchilik yordamchi mohiyatga ega bo’lgan.

“Avesto” ma’lumotlariga ko’ra, zardushtiylar jamoa tuzumi to’rt pog’onali edi: *nmana* – “uy-oila”, ya’ni boshida katta oilali uy boshlig’i turgan patriarxal oila; *vis* – “urug’, urug’chilik ovuli”, bunga o’zaro qarindosh bo’lgan barcha oilalar kirgan; *zantu* – qabila va hudud, bunda qabila yashagan. O’z navbatida zantu o’zaro qarindosh qabilalarni birlashtirgan; *baxyu* – “viloyat, mamlakat”, bunga daxyu hududida qo’shni bo’lgan barcha urug’lar kirgan. Jamiyat tizimining bu to’rt pog’onali tizimi qadim zamonlarga borib taqaladi va Avesto matnlarida atamalarning qondoshlik mohiyati hududiy mohiyat bilan almashadi, ya’ni “oila” va uning turar joyi bo’lgan “uy” atamalari *nmana* “urug’ va turar joy” atamalari bilan parallel ravishda ishlatila boshlaydi.

Zardushtiylik oilasi jamiyatning eng quyi birligi hisoblangan. Uy-oila boshida oila asoschisi ota turgan. Uni *nmanopati* – “boshliq, uy qo’riqchisi” deb atashgan. U bilan bir pog’onada xotini yoki oilaning katta ayoli – *nmanopatni* turgan. Zardushtiylik an’alariga ko’ra, uy xo’jayini diniy boshliq va oila hakami hisoblanib, “Avesto”da “*ratu*” deb atalgan. Urug’ otasining bu vazifasi “*nmanya*” deb atalib, oila a’zolarining barchasi diniy ko’rsatmalarni bajarishini nazorat etishdan iborat deb sanalgan. Shuningdek, *nmanya* atamasi oila va uning a’zolari tinchligini asrovchi yaxshi ruhlarni ifodalash uchun ishlatilgan.

Yana ikki homiy-ruhlar – *brchya* va *ushaxina* xayolan oilaning doimiy “a’zolari” hisoblanib, ekinlarni va barcha oilaga ezgulik baxshida etuvchi tong sokinligini saqlashgan. Shuningdek, zardushtiylarning patriarxal oilalari “Avesto”da *vira*, *vaysa* va *pariaytar* deb atalgan, teng huquqli bo’lmagan oila azolarini o’z ichiga olgan. *Vira* bir vaqtning o’zida “erkak, navkar” va “qul”. Zardushtning “Gata”sida *vira* “qul” sifatida namoyon bo’ladi.

Vaysa atamasi *vis* – “urug’” bilan bog’liq. Ya’ni, bu toifadagi odamlar bir vaqtning o’zida ham oilaga, ham uruqqa xizmat qilishgan.

Pariytar atamasiga kelsak, bu mardikorlar degani. Tadqiqotchilar nazarida bu toifadagi odamlar jamiyatning eng nochor qatlamlariga mansub bo'lib, yashash uchun boshqa urug'nikida ishlashga majbur.

Yuqorida aytilganlardan tashqari, zardushtiylik jamiyati urug'chilikning boshqa toifadagi atamalarini ham bilishgan, masalan, pitar "ota", maatx "ona", pusra "o'g'il", dxutar "qiz" va hokazo. Bu esa oilaviy munosabatlarning chuqur an'anaviyligidan dalolat beradi.

Bundan tashqari "Avesto"da quyidagi ijtimoiy atamalar: *shoytra* – "qabila yashaydigan viloyat", *xudu*, *gava-shayana*, *gava-shita* – "qishloq, qishloq hududi" uchraydi.

Zardushtiylik jamoasi o'zining barcha to'rtta bosqichida xususiy va umumiy mulkni *gayta* atamasi bilan ifodalagan. *Maytana* atamasi "urug', qabilaning yashash joyi" degan ma'noni anglatgan.

Zantu qabilasi va hududi *zantupati* – "qabila qo'riqchisi boshlig'i" tomonidan boshqarilgan. Zantupati bir vaqtning o'zida din va huquqiy masalalar bilan shug'ullangan. Bu vazifa uchun *zantuma* atamasi qo'llanilgan.

Daxyu atamasi ostida zardushtiylik olamida katta hududiy birlik, ya'ni qabilalar uyushmasi tushunilgan. Bunday daxyular ariylik va noariylikka ajratilgan, masalan, turlar daxyusi, saklar daxyusi. Binobarin, zardushtiylikning shakllanishida daxyu birinchi navbatda etnik jamoali hududiy-geografik tushunchadir.

Ma'muriy mohiyatiga kelsak, daxyu *daxyupati* deb atalgan boshliq tomonidan boshqarilgan, uning diniy va huquqiy vazifalari *daxyuma* deb atalgan. Daxyupati atamasi bilan bir qatorda *sastar* – "harbiy boshliq, hudud hokimi" atamasi uchraydi. Bundan tashqari *xshayant* atamasi "hokim, boshqaruvchi" ma'nosini anglatgan. Bir nechta daxyu bitta *daxyusastga* birlashgan. Xuddi shunday unvon bunday birlashma hokimiga berilgan. Daxyusasti hokimligini daxyu uyushmasi a'zolarining kengashi cheklagan. Bu kengash *daxyunam* va *fratemadato* "birlamchi viloyatlar kengashi" deb atalgan. Daxyusatining diniy boshlig'i *zaratushtroetoma* - "zardushtga judayam o'xshagan" deb atalgan.

Shunday qilib, zardushtiylikning tarixiy foni ijtimoiy institutlarning murakkab chatishib ketishlari bilan bog'liq. Chunki, jamiyat ibtidoiy jamoa munosabatlaridan hududiy davlat munosabatlariga o'tish davrini boshidan kechirmoqda edi. Bu o'zgarishlarning barchasi ma'lum

ijtimoiy-siyosiy boshqaruvni g'oyaviy asoslash va ushbu g'oya atrofida ma'naviy birlashishni taqozo etardi.

Zardushtiylik ta'limoti

Zardushtiylik tizimidagi eng yuqori pog'onani Axuramazda egallaydi. U ezgu dunyoning – Xvaniratning yagona yaratuvchisi.

Bunday g'oya bronza asrida va temir davrining boshlarida o'troq Markaziy Osiyo muhitida jamiyat hayoti uchun tinch sharoit yaratish talabidan vujudga keldi. Ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot dastlabki davlat shakllanayotgan yo'ldan ketmoqda edi. Ilk zardushtiylik davrida madaniy dunyoning tarqoq qismlarini birlashtirish uchun yagona g'oya zarur edi. Ayni paytda, "Kuch" g'oyasiga tayangan kuchli hokimiyatga ham ehtiyoj bor edi. Bunday birdamlik bosqinchilik va talonchilikka, o'troq er egalari va ko'chmanchi chorvadorlar o'rtasidagi qonli urushlarga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib borishdammuhim omillardan biri bo'lgan. Ana shunday sharoitda yagona xudo g'oyasi barcha muammolarni hal etish uchun kalit edi. Xususan, Zardusht targ'ibotlarida shunday deyiladi: "O Mazda qachon o'tloqlarga tinchlik va yaxshi hayot beradigan Arta (Haqiqat) va hokimiyat (Xsharta) bilan Tinchlik (Armaiti) keladi? Kim bizni qonxo'r durug'vantlardan (Yolg'onchilardan) qutqaradi?"

Diniy nuqtai nazardan bu targ'ibot yakka xudolikni o'rnatishga, qabila va boshqa mahalliy kullarni inkor etishga qaratilgan. Biroq Markaziy Osiyo xalqlarining qadimiy kullari o'z vazifalarini oltita emanastiya, ya'ni yakka yaratuvchining irodasini ifodalovchi shakllardan iborat bo'lgan Axuramazda roliga mujassam etdilar. Bular: Voxumana "ezgu fikr", Asha vaxishta "haqiqiy mavjudlik", Spenta armaiti "muqaddas er va undagi osuda hayot", Xshatra Varya "adolatli hokimiyat, saylangan hukmdor", Xaurvatat "butlik va omonlik, sog'lik", Ameretat "mangulik". Bu yakka xudo Axuramazda vazifalarining olti emanastiyasi – yaratuvchilik jarayoni ezgu niyatlarga, yaxshi fikrlarga asoslanishi lozim, faqat shundagina yaxshi hayotga umid qilsa bo'ladi, degan umumiy g'oya bilan uzviy bog'liq. Insonlar farovonligiga qaratilgan ushbu ikki funkstiya erda amalga oshirilishi kerak edi, bu maqsadga uchinchi funkstiya – Spenta Armaiti – muqaddas er va undagi osudalik dahosi sifatida xizmat qilishi zarur. Birinchi uchta vazifa o'zaro harakat qilib, erda hayot farovonligiga

sabab bo'lgan. Dunyo barcha boyliklarga, mol va odamlarga to'ladi, bu esa o'z navbatida yaxshi niyatga asoslangan adolatli boshqaruvni taqozo etadi. Birinchi to'rt funkstiya ta'minlansa, dunyo bus-butun (yaxlit), sog'lom va abadiy bo'ladi.

Zardushtiylik yakkaxudolik g'oyasiga asoslansa-da, aslida ko'p xudolik elementlarini saqlab qolgan holda dualistik bo'lib qoldi. Bunga sabab Zardusht ta'limotining murakkabligi oqibatida uning umumiy nomi *devi*, *dayva* (osmon) bo'lgan turli xudolarga sig'ingan otashparastlar tomonidan qiyinchilik bilan qabul etilganligidir. Zardushtiylik *dayv* – *devlarni inkor etib*, ularni abstrakt yagona xudo g'oyasi bilan almashtirdi. Biroq dunyo butkul yaxshi bo'lib qololmaydi. Ezgulik bilan yonma-yon turgan yovuzlik sabablarini, ijobiy hodisalar bilan bir qatorda sodir bo'layotgan salbiy holatlarni tushuntirish lozim edi. Bunday savollarga javoban, yomon misol tariqasida yovuz asoslar g'oyasi kelib chiqdi. Yaxshilikka xizmat qiluvchi kishi bu misoldan xulosa chiqarishi kerak edi. Negaki, Axuramazda qudratli hisoblanadi. Uning qo'lidan yovuzlikni boshidanoq yo'q qilish keladi, biroq u bunday qilmaydi. U insonga yovuzlik va ezgulik orasida tanlash imkonini beradi. Chunki e'tiqod faqat inson o'z xudosiga, ezgulik g'oyasiga oxirigacha vafodor bo'lsagina chin va haqiqiy sanaladi.

Zardushtiylik dualizmida uning ikki asosi avval-boshdanoq birbiriga zid bo'lib, ular orasida cheksiz kurash boradi. Bu kurashda ezgulik yovuzlik ustidan g'alaba qiladi, aks holda dunyo yo'q bo'lib ketardi.

Axuramazdaning ezgulik asosining g'alabasi uning osmondagi navkarlari, ya'ni xudolar va boshqa e'zozlanadigan osmon ahlisiz amalga oshishi mumkin emasdi. Bular yuqorida aytilgan Axuramazdaning olti emanastiyasi bo'lib, ular *ameshaspenta* (mangu yashovchilar) deb ataladi. *Mitra* – “bitim xudosi”. U xudoga berilgan va'dalarning bajarilishi, ya'ni Mazdayasna dinida bo'lish qaroridan qaytmaslik ustidan qat'iy nazorat olib boradi. U keng yaylovlar, ezgu dunyoning cheksiz erlari xvanirat egasi bo'lib, unda dinning ravnaq topishini ta'minlaydi.

Zardushtiylikda yuqori mansab itoatkorlik, intizom va adolatparvarlik xudolari *Sraoshe* va *Rashnuga* tegishli. Ular u dunyoda inson tomonidan sodir etilgan ezgulik va yovuzlikni o'lchab, o'lganlar jonining taqdirini belgilaydi.

Zardushtiylik vaqt va fazoning cheksizligi haqida aniq tasavvurga ega bo'lgan. Fazo ikki qismga bo'linadi:

1. Cheksiz yorug'lik – ezgulik, unda Axuramazda mangu yashaydi.

2. Cheksiz qorong'ulik, bunda barcha yovuz asoslarni draugadan tortib zararli hasharotlargacha yaratgan Axriman mangu yashaydi.

Axuramazda o'zining cheksiz fazosida cheksiz vaqt (zravana-akavana) yashaydi. Biroq uning irodasi bilan cheksiz vaqtning oxirgi qismi zravan xvadata belgilangan, uning uzunligi 12 ming yil. Bu vaqt har birining uzunligi 3 ming yildan bo'lgan to'rt qismga bo'linadi. Birinchi uch ming yillik, bu - Axuramazdaning ezgu dunyoni forsha myonok, tojikcha minu kabi qiyosan ideal, nomoddiy ko'rinishda (manyava - “tasavvurdagi ideal dunyo”) yaratgan davri. Shu davrda bo'lajak jonli va jonsiz moddiy buyumlar – fravashilarning ruhlari yaratilgan. Birinchi uch ming yillik oxirida yorug'lik va ibodatni yomon ko'ruvchi Axriman yorug'lik va zulmat chegarasida paydo bo'ladi. Hasad va g'azabdan u yomonlik qila boshlaydi. Uch ming yillik shu tariqa davom etadi. Axura Mazda butun ezgu dunyoni o'z tanasidan yaratgan: boshidan osmonni, oyog'idan erni, ko'z yoshlaridan suvni, sochlaridan o'simliklarni, ruhidan esa olovni yaratgan.

Zardushtiylik bo'yicha er dumaloq, osmon uch pog'onali: yulduzli, oyli va quyoshli; quyosh sferasidan keyin “shon-shuhrat uyi - garo dmano” – Axuramazdaning jannati joylashgan, taqvodorlar ruhi aynan shu erga intilishi kerak. Pastda esa Axrimanning qorong'u makoni – daujaxvo – do'zax joylashgan.

Birinchi bosqichda Axuramazdaning ezgu asoslari turg'un edi: yomonlik, kasallik va o'lim, qorong'ulik, yovuz niyatlar, yolg'on va jinlar yo'q edi. Axuramazdaga oldindan ma'lum Axrimanning paydo bo'lishi ezgulikni ongli va erkin ravishda tanlash uchun ezgulik va yovuzlikni aralashtirib yuborishi zarur edi. Natija shu bilan yakunlandi. Uchinchi uch ming yillik – ezgulik va yovuzlik o'rtasidagi shiddatli kurash davri bo'ldi. Nihoyat, Zardushtning tug'ilishi bunday aralashish jarayoniga chek qo'ydi va poklanish davri boshlandi. 12 ming yillik oxirida Axuramazda Axriman bilan kurashib uni butkul yo'q qiladi. Ezgu dunyoning oltin asri boshlanadi. Oxirgi uch ming yillikda har ming yilda dunyoga uchta xaloskor “osaoshiyant”lar keladi, bular “Uxshyat ereta”, “Uxshyan nemat” va “Saoshiyant”. Ular Zardusht avlodlari sanaladi. Oxirgisining davrida erda hayot-mamot jangi

bo'ladi: Demovand tog'i qoyasida zanjirband etilgan Ajidaxaka (Ajdaho) zanjirini uzib, Saoshyant bilan bellashadi. U esa barcha taqvodorlar ruhini tiriltirib, Ajidaxakani engadi. Dunyo esa erigan metall oqimi bilan poklanadi. Shundan so'ng qolgan barcha narsa mangu baxtli hayot kechiradi.

Zardushtiylik axloqi ezgulik va yovuzlik, yorug'lik va zulmat, haqiqat va yolg'on o'rtasidagi kurashni anglatadi. Axura Mazdaning yaratuvchanligining asosiy maqsadi ezgulikning yovuzlikka qarshi kurashiga yordamlashishga qaratilgan. Bu, avvalo, taqvodorlarning ezgu dunyo ideali va tinchligi uchun fazoviy kurashdagi ongli va faol harakatlaridir. Kurash natijasi insonning o'ziga bog'liq. U Yolg'on yoki Haqiqatni tanlashi, ezgu dunyo farovonligi uchun mas'uliyatni zimmasiga olishi lozim. Zardushtiylik a'zosi bo'lgan taqvodor – ashavana faoliyatining mohiyati axloqiy triada: “xumata” (ezgu niyat), “xuxta” (ezgu so'z), “xvarishta” (ezgu ish) bilan belgilanadi. Bu taqvodorlar xatti-harakatlarining uch qoidasi g'ayridinlar – durug'vantlar triadasiga: “dushmata” (yovuz niyat), “dujuxta” (yomon so'z), “dujvarshta” (yomon ish) ga qarshi qo'yiladi.

Zardushtiylik yaxshiliklar qatorida taqvodorlarning yaratuvchanlik faoliyatiga alohida e'tibor beradi. Bu erga ishlov berish, molga yaxshi munosabatda bo'lish: Mazdaga sig'inuvchilar e'tiqodining asosi don etishtirish. Kimda-kim don etishtirsa, u haqiqatga intilib, Axura Mazda e'tiqodini ilgari suradi va ishonchga sazovor bo'ladi. It eng yaxshi hayvonlardan hisoblanadi, chunki u taqvodorlar podasi va uyini qo'riqlaydi. Videvdat bo'yicha it huquq borasida salkam odamga tenglashtiriladi. It o'ldirganlar, unga shikast etkazganlar qattiq jazolangan. Xuddi shunday it odamga tan jarohati etkazsa unga ham jazo berilgan, uning o'ng yoki chap qulog'i kesilgan va hokazo. Zardushtiylik, shuningdek, haqiqatgo'ylik, saxiylik, er-xotin vafodorligi, bola tarbiyasi kabi insoniy munosabatlarni ko'zda tutadi va boshqaradi.

Zardushtiylik marosimlari turlicha va o'ziga xos. Masalan, marosimda uchta qurbonlik predmeti mavjud: “Xauma”, inson ruhini marosimga to'la yo'naltiruvchi muqaddas ichimlik, “draunax” (non) va “myazda” (mayiz yoki mevalar). Ayrim mualliflar manbada kelgan “myazda” so'zini go'shtli biror narsa deb taxmin qiladilar. Zardushtiylik ruhoniylari diniy marosim jarayonlarini boshqaradigan va ularga xizmat ko'rsatadigan maxsus shaxslardir. Mazkur marosimlar olov ibodatxonalarida o'tkazilib, bunda olov marosim markazi bo'lgan va olov orqali xudo taqvodorlar duosini “qabul”

qilgan. Qadimda ibodatxonalar ochiq erlarda tabiiy yoki sun'iy tepaliklarda bo'lgan. Keyinchalik maxsus otashkadalar – “olov uylari” qurila boshlagan. Bosh kohin “zautar” unvoniga ega bo'lgan. Bu islomdagi imomchilikka o'xshaydi. Avestoda shunday qator bor, unda aytilishicha, zautar duoni ovoz chiqarib o'qiydi, bilganlar qaytaradilar, bilmaganlar zautarga taqlid qilib harakat qiladilar. Ushbu holat islom marosimlaridagi “iqtido” (ibodatda imomga ergashish)ga juda o'xshaydi. Gap shundaki, “Avesto” matnlarida Axura Mazda bashoratining muqaddas so'zlari saqlanib qolgan, shuning uchun ular ilohiy so'zlarning muqaddasligi talab qilganidek aniq va ravon talaffuz etilishi lozim edi.

Zardushtiylik bir yilda har biri besh kundan davom etadigan oltita bayramni belgilaydi. Bayramlar orasida goxanvar – har biri o'ttiz kundan iborat bo'lgan 12 oydan keyingi besh kunlik bayrami asosiy o'rinni egallaydi. Yilning 360 kunidan qolgan kunlari xursandchilik, diniy marosimlar bilan o'tkazilgan. Shunday qilib yangi yil – Navro'zning yaxshi kirib kelishiga umid qilingan.

Zardushtiylikda bir kecha-kunduz besh qismga bo'linadi: ratu (belgilangan ilohiy tartib), xavani (sahardan tushgacha), rapitvina (tushdan soat 3-4 gacha), uzayyarina (oqshomgacha), avistrutrima (yarim tungacha), ushaxina (tun yarmidan sahargacha). Sutkaning bu nomlari ham xudoga o'xshatilib, har biriga ibodat qilinadi – bir kunda besh marta namoz o'qiladi. Zardushtiylikning dafn marosimlari ko'pgina tadqiqotlar predmeti bo'lib kelgan va bo'lib qolmoqda. Bunda eng asosiy qoida murda bilan hayotning to'rt elementi – er, olov, suv va xavoni harom qilmaslik. Bu o'lganlarni dafn etishda alohida qoidalarga rioya qilishni talab etgan. Jasadlar suyaklari yumshoq to'qimalardan tozalangunicha qo'yiladigan joylar – *daxmalar* qurilgan. So'ng suyaklar yig'ilib qopqoqli sopol tobutlarga – ossuariy (yoki ostodon)larga solinib saqlangan. Bunday idishlar arxeologik qazilmalar jarayonida ko'plab uchraydi. Marosimlarning zardushtiylik elementlari, ko'pchilik odatlarning qoldiqlari ajdodlari tmonidan qadimgi dunyoning ushbu jahon dinini shakllantirgan o'zbeklar, tojiklar, turkmanlar va Markaziy Osiyoning boshqa xalqlari turmushida saqlanib kolgan.

Hozirgi kunda zardushtiylik Hindistonda joylashib qolgan fors “Mazda Yasna” jamoalarining an'anaviy dini bo'lib qolgan. Bugungi

kunda dunyo bo'yicha 200 mingdan ortiq zardushtiylar mavjudligi qayd etilgan. Ular Eron va Hindistondan tashqari yana Kanada, AQSh, Angliya, Shri-Lanka, Avstraliya va boshqa mamlakatlarda istiqomat qiladilar.

O'tilgan mavzu bo'yicha savollar

1. Zardushtiylikning vatani qaer hisoblanadi?
2. Zardushtiylik qanday davrda yuzaga keldi?
3. Zardushtiylikning muqaddas kitobi nima?
4. Zardushtiylikning ta'limoti nimalardan iborat?
5. Zardushtiylik teologik tizimi qanday tuzilgan?
6. Hozirgi paytda zardushtiylik diniga e'tiqod qiluvchilar qaerda mavjud?

Mustaqil ish topshiriqlari

1. Zardushtiylikning kelib chiqishi haqidagi nazariyalarni atroflicha o'rganib, shu haqda kursdoshlaringizga ma'lumot bering.
2. Zardushtiylikda muqaddas sanalgan unsurlar va ularni e'zozlash amallari haqida referat tayyorlang.
3. Zardushtiylik dinining bugungi kundagi qoldiqlari haqida gapirib bering.
4. Mavzu bo'yicha ko'rgazmali slayd tayyorlang (MS Power Point).

Adabiyotlar

1. "Avesto" kitobi – tariximiz va ma'naviyatimizning ilk yozma manbai" mavzuidagi ilmiy-amaliy seminar materiallari. – Toshkent, 2000.
2. Ashirov A. "Avesto"da meros marosimlari. – T., 2001.
3. Ishoqov M. Xalq dahosining qadimgi ildizlari va ilk kurtaklari. (Zardushtiylik, Zardusht va Avesto haqida) "Til va adabiyot ta'limi" jurnali, 1992. № 2.
4. Markaziy Osiyo dinlari tarixi / Mas'ul muharrir – Sh.Yovqochev. – T.: Toshkent Davlat sharqshunoslik instituti, 2006.
5. Mahmudov T. "Avesto" haqida. – Toshkent, 2000.
6. Mo'minov A., Yo'ldoshxo'jaev H., Rahimjonov D., Komilov M., Abdusattorov A., Oripov A. Dinshunoslik. O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan darslik sifatida tavsiya etilgan. – T.: Mehnat, 2004.

7. Sulaymonova F. Sharq va G'arb. – T.: 1997.
8. Boys M. Zoroastriysty. Verovaniya i obyichai / Per. s angl. I.M. Steblin-Kamenskogo. Poslesl. E.A. Grantovskogo. 2-e izdanie, ispravlennoe. – Sankt-Peterburg, 1994.
9. Vasilev L. Istoriya religiy Vostoka. Uchebnoe posobie dlya vuzov. – 4-e izd. – M.: “Knizhnyy dom “Universitet”, 1999.
10. Gorelov A. Istoriya mirovyykh religiy: uchebnoe posobie. – Moskva, Flinta: MPSI, 2006.
11. Struve V. Rodina zoroastrizma / Vostokovedenie, Moskva-Leningrad, 1948.